

כיצד בתי ספר יכולים לצמצם את ההשפעה של אסונות על אוכלוסיות בעוני והדרה?

ב ימים אלו, צוותי החינוך בארץ ניצבים מול אתגרים מורכבים בדרכם לספק מענים איכותיים ואפקטיביים לתלמידיהם, כאשר תחושות של חרדה, חוסר אונים, כאב ואובדן מציפים את כולנו. לצד זאת, אנחנו גם עדים לביטויי סולידריות וערבות הדדית - אנשים רבים בחברה הישראלית מתנדבים לתרומה, לעזרה ולעשייה משותפת. פעולות אלה מעידות כי לצד השבר הגדול יש גם כוחות להתמודד עם המשבר. אולם, האסון לא מכה באופן זהה בכל שכבות האוכלוסיה וההתאוששות ממנו לא תהיה זהה.

אוכלוסיה מרקע חברתי-כלכלי נמוך פגיעה יותר לאסונות, כלומר לאסונות יש השפעה מסכנת גדולה יותר על אוכלוסיה זו בכל השלבים - לפני האסונות, תוך כדי ולאחריהם; למשפחות החיות בעוני ובהדרה יש סיכוי גבוה יותר לגור במבנים רעועים שייפגעו מהאסונות, לחוות פגיעות פיזיות וכלכליות קשות יותר במהלך האסון, להתקשות להשיג משאבים לאחר האסון ולחוות פוסט-טראומות ולחץ כלכלי חריף לאחריו.

לבתי הספר המשרתים אוכלוסיה החיה בעוני ובהדרה יש תפקיד ייחודי גם בעת הזו. הם יכולים להוות עוגן משמעותי עבור התלמידים והמשפחות ועוגן זה נחוץ למשפחות אלה ביתר שאת. מסמך זה נועד לענות על שלוש שאלות מרכזיות: (א) כיצד אנחנו מבינים היום עוני? (ב) מדוע השפעת האסונות על האנשים החיים בעוני קשה יותר? (ג) מהם העקרונות המרכזיים שבתי הספר יכולים לאמץ בשגרה ובחירום כדי לצמצם את ההשפעה של אסונות על המשפחות החיות בעוני? אנחנו מקווים שהצגת הדברים תאפשר לחדד את תפיסת התפקיד הייחודי של בתי הספר המשרתים אוכלוסיה החיה בעוני ובהדרה, תספק בסיס ידע ומושגים ותוקף מקצועי ומוסרי לעשייה יצירתית שצוותים חינוכיים רבים עושים.

בפתח הדברים חשוב לומר: בעת משבר, מנהלים ומורים נדרשים לתפקד בעצימות גבוהה, בזמן שהם עצמם מתמודדים עם קשיים ואתגרים אישיים ומשפחתיים, שכן לרוב, גם הם מושפעים מהאסון. לצד החזרה לתפקוד השגרתי בתנאים מאתגרים, המורים נדרשים לתת מענה מידי לתלמידים ואף למשפחותיהם, לאור המחסור בתמיכה מונגשת ומספקת עבורם. לכן, התמיכה בצוות בית הספר חיונית לאורך הדרך כולה: חשוב להוקיר את המאמץ של הצוות ולתת את הדעת על כך שגם הוא זקוק לתמיכה והחזקה רגשית. כמו כן, הוא זקוק לכלים לשם התמיכה הרגשית בתלמידים, בעודו מתמודד בעצמו עם האסון. במהלך האסון ועם החזרה לשיגרה יש לשים לב לאנשי צוות שמתקשים לעשות זאת ולמחיר הבריאותי שחלקם משלמים בשל הלחץ הגבוה והשחיקה.

מקורות:

קרומר-נבו, מ. (2022). תקווה רדיקלית: פרקטיקה מודעת-עוני בעבודה סוציאלית. פרדס הוצאה לאור.

SAMHSA (2017). Greater Impact: How Disasters Affect People of Low Socioeconomic Status. *Substance Abuse and Mental Health Services Administration*. Disaster Technical Assistance Center Supplemental Research Bulletin.

Mutch, C. (2023). How schools build community resilience capacity and social capital in disaster preparedness, re-sponse, and recovery. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 92, 103735.

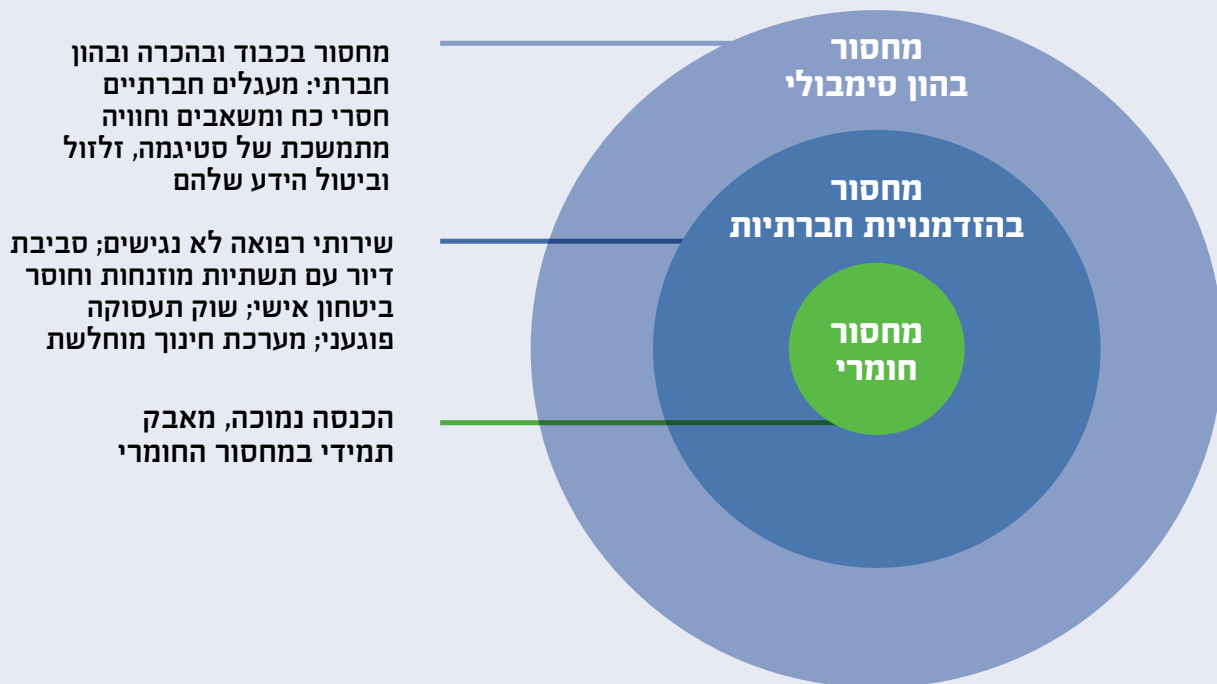
עוני כמימד פגיעות - מה זה לחיות בעוני?

על-פי הצהרת האומות המאוחדות עוני הוא הפרה של זכויות אדם. במצב של עוני נשללות מהאדם זכויות חברתיות שבאחריות המדינה לספק - חינוך, תעסוקה, דיור, רווחה ובריאות. ליקויים בשירותים אלה אינם כורח המציאות, אלא הם תולדה של מדיניות והחלטות מוסדיות של מניעת זכויות שהיו יכולות להתקיים, ולכן:

עוני הוא לא רק סוגיה כלכלית, אלא תופעה רב-מימדית שכוללת בנוסף למחסור בהכנסה גם מחסור ביכולת הבסיסית לחיות בכבוד.

בשנת 2016 אימץ משרד העבודה והרווחה בישראל את פרדיגמת המודעות לעוני, שפותחה על ידי פרופ' מיכל קרומר נבו מאוניברסיטת בן גוריון², לפיה העוני הוא מחסור בשלושה מעגלים: מחסור חומרי במשאבים, מחסור בהזדמנויות חברתיות ומחסור בהון סימבולי - מחסור בכבוד ובהכרה ובהון חברתי. בעוד שהמחסור במשאבים חומריים ובהזדמנויות חברתיות מובנים באופן יחסי, במסגרת מסמך זה נתמקד בהבנת המחסור בהון הסימבולי. הבנת מימד זה בהגדרת העוני חשובה מאוד להבנת ההשפעות הקשות יותר של אסונות על החיים בעוני ובהדרה וגם להבנת היכולת של בתי הספר לצמצם את הפגיעות שלהם.

פרדיגמת המודעות לעוני | עוני כהפרת זכויות אדם

1 אתר האו"ם בנושא.

2 לפירוט באתר משרד העבודה והרווחה ראו כאן.

מחסור בהון סימבולי

המחסור בהון הסימבולי מתייחס למחסור בכבוד ובהכרה ולמחסור בהון חברתי. שניהם תורמים לפגיעות של החיים בעוני ובהדרה.

■ מחסור בכבוד ובהכרה

אנשים החיים בעוני ובהדרה חווים ביטול תמידי של הידע שלהם, של הרלבנטיות של נקודת מבטם ושל המאמצים שלהם לשפר את מצבם. אנשים הפוגשים אותם בחיי היום-יום ובעלי מקצוע שונים (אחות בקופת חולים, רופאה, מורה, עובדת סוציאלית ובנקאית) שופטים אותם במודע ולא במודע ומאשימים אותם על שאינם נחלצים מהעוני. העוני נתפס כאשמתם, כעדות לתפיסותיהם, להרגלי חייהם ולחוסר מאמציהם, תוך התעלמות מההקשר החברתי-פוליטי המייצר את העוני ותורם לו. החוויה השוטפת של מיקרו-אגרסיות (ראו במשבצת המצורפת) המופנות כלפי החיים בעוני ובהדרה מונעת מהם במקרים רבים לבקש עזרה, להסביר את שיקול הדעת שלהם, לספר את מלוא הסיפור ולעיתים אף גורמת לשקר - כל זאת מתוך הכרה במערכת היחסים הכוחנית בה הם נתונים ומאמונה נמוכה שיש בכוחם להשפיע על האופן שבו יישפטו.

מיקרו אגרסיות הם ביטויים יומ-יומיים קצרים ומהירים של השפלה ועוונות המתרחשים בתקשורת בין-אישית - מילולית או לא מילולית - המבטאים דעות קדומות ואפליה. דוגמאות למיקרו אגרסיות יכולות להיות דיבור מזלזל של רופא לאישה על מבנה גופה, הרמת גבה ביחס לדברי אדם שאינה יכולה לשלם עבור פעילות חינוכית או שיחה על אדם בנוכחותו תוך התעלמות ממנו במקום פנייה ישירה אליו וכד'.

■ מחסור בהון חברתי

המושג הון חברתי מתייחס להיקף ולעוצמת הקשרים החברתיים השונים שיש לאנשים והפוטנציאל של משאבים פיזיים ומנטליים המוטמע בקשרים אלה. הפוטנציאל של קשרים אלה תלוי במשאבים שניתן לגייס באמצעותם ובערך שהחברה מייחסת לחוגים החברתיים האלה.

ניתן להעריך הון חברתי לפי היכולת ליצור ולקיים באופן מתמשך ובעת הצורך קשרים ורשתות בשלוש רמות:

הון מחבר - קשרים בין אנשים דומים מבחינת שייכות משפחתית, תרבות, דת, מיקום גיאוגרפי, מעמד חברתי-כלכלי ותפקיד. אלו הם בדרך כלל הקשרים היום-יומיים והמיידיים.

הון מגשר - קשרים בין אנשים שיש להם מאפיינים מסויימים דומים והם בני אותה קבוצה חברתית-כלכלית-תרבותית, אך הם לא במעגל הקשרים היום-יומי של האנשים. למשל, קהילות ממוצא אתני דומה המתגוררות בערים שונות או קשרים מקצועיים עם אנשים מרוחקים פיזית.

הון מקשר - קשרים חוצי היררכיות בין אנשים שמחזיקים במעמד חברתי גבוה יותר, במעמד כלכלי או בעמדת כוח.

הקיום של קשרים ברמות השונות מחזק את החוסן של אנשים וקהילות, ובהיעדרם, הפגיעות שלהם גדולה יותר. מחקרים מצאו קשר בין הון חברתי לבין ההשלכות הבריאותיות של אסון, והון חברתי נמצא כמנבא החזק ביותר להתאוששות אוכלוסייה אחרי אסון.

משמעות מרכזית של הבנה כזו של עוני והדרה מחייבת אותנו, אנשי החינוך, ללמוד על חייהם האמיתיים של החיים בעוני מתוך קירבה למשפחות, על בסיס קשר שוטף ויציב; לחתור להבנה עמוקה של חוויות חייהם; לפרש את דבריהם על בסיס של אמון, מתוך הבנה שהם מכירים הכי טוב את המציאות בה הם נתונים ואת מרחב הבחירה המצומצם שלהם, ושנחנו נוכל להבין אותם טוב יותר רק אם נקשיב להם בפתיחות ומתוך הבנה שעלינו ללמוד מהם.

המודעות לעוני מחייבת אותנו להכיר בחוסר ההוגנות הנובע גם ממדיניות והחלטות ארגוניות, במאמצים של האנשים החיים בעוני להתנגד לעוני ובידע של האנשים החיים בעוני; **ללמוד יחד** איתם כיצד ניתן לשפר את המענים שבתו הספר ומערכת החינוך מספקת להם **ולהתייצב לצידם** בניסיון להשמיע את קולם ככל שנדרש.

איך משפיעים אסונות על אוכלוסיות בעוני ובהדרה?

מחקרים רבים שבחנו השפעות של אסונות טבע ומעשי ידי אדם גילו שהשפעתם על אוכלוסיות החיות בעוני ובהדרה קשה יותר. אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך פגיעים יותר למול אסונות, כלומר קיימת סבירות גבוהה יותר שלאסונות יהיו השלכות קשות יותר עליהם, בהיבטים של פגיעה ברכוש, בדיור, פגיעות פיזיות וכלכליות. לעיתים קרובות כתוצאה מהאסונות האנשים החיים בעוני יישארו במצב של עוני, היכולת שלהם למוביליות תיפגע עוד יותר, ואנשים שקודם לכן היו קרובים לעוני, ייכנסו גם הם אל מעגל העוני. חשוב לשים לב, שאנשים וקהילות שהם פגיעים במימד אחד, פגיעים בדרך כלל בהיבטים נוספים כמו גיל, מגדר, מידת החשיפה לאסון, מיקום בחברה וכו'. לפיכך, ככל שיש הצטלבות בין מדד חברתי-כלכלי נמוך למימדי פגיעות נוספים, הפגיעות גדולה ומורכבת יותר.

כדי להבין טוב יותר את ההשפעות השונות נבחן זאת באמצעות ציר הזמן - השפעות לפני האסון, במהלכו ולאחריו.

לאחר האסון

השפעת האסון

לפני האסון

- חסמים בירוקרטיים רבים הפוגעים ביכולת לקבל דיור ועזרה מסוג אחר (חוסר ידע, נגישות נמוכה למשאבים ולמוסדות) וחוויה של השפלה ועוינות במפגש עם נציגי המוסדות. כתוצאה מכך, האנשים מסתמכים על המוסדות המסייעים להם בשגרה באמצעות הנציגים המוכרים להם, אך ארגונים אלה אינם ערוכים היטב לסייע במצבי חירום.

- תכניות הסעד בעקבות אסון לא נותנות בדרך כלל מענים מתאימים ומהירים לטיפול בשיקום הדיור (בניית ושיפוץ דיור ציבורי שנפגע, הגנה על שוכרים מהעלאת שכר דירה וכו').

- מחסור מחרף במשאבים

- פוסט-טראומה, דיכאון ומתח גבוהים יותר - בשונה מאוכלוסיות מבוססות, אצלן ניתן לראות עדויות לצמיחה כבר בעת התרחשות המשבר, כמו התגייסות לעזרה לאחרים, הצטרפות לפעילות קהילתית וויסות לחץ ודאגה משפחתיים, הסיכוי לצמיחה בקרב החיים בעוני והדרה נמוך יותר.

- האסונות מאלצים אנשים החיים בעוני לבחור בחירות שיש להן השלכות ארוכות טווח על הבריאות כמו קיצוץ בהוצאות על בריאות.

- הפגיעה בדיור וברכוש גבוהה יותר בגלל מצב הדיור טרם האסון - בין השאר כתוצאה ממגורים באזורי סיכון גם במרחבים עירוניים (חשיפה להצפות, אזורי ספר וכד').

- סיכוי גבוה יותר להיפגע פגיעות פיזיות קשות יותר ואף למוות.

- השפעה כלכלית שלילית רבה יותר - האובדן של כל שקל בקרב משפחה בעלת הכנסה נמוכה מאוד הוא בעל משמעות גבוהה יותר מאשר במשפחה בעלת הכנסה גבוהה ויציבה יותר.

- תפיסת האסון עשויה להיות שונה בהיבטי עוצמה ותוכן - אנשים נבדלים באופן שבו הם תופסים את האסון ואת השפעותיו (האם האסון הוא יותר כלכלי, בטחוני, חברתי, ערכי וכו')

- מוכנות נמוכה יותר מהממוצע לאור ההוצאות הנדרשות לרמת מוכנות גבוהה.

- תגובה נמוכה יותר להתראות גם כאשר מודעים להן. התגובה קשורה כנראה יותר להשכלה נמוכה מאשר להכנסה נמוכה.

העקרונות שבתי ספר יכולים לאמץ בשגרה ובחירום

חוסן הוא היכולת של אדם, קהילה או ארגון להגיב בגמישות ובאופן אדפטיבי לאירועי החיים, להתמודד עם אתגרי היומיום גם במצבי חשיפה לאיומים ולסכנות, כדי לחזור לרמת התפקוד הקודם או לרמה משופרת. המפתח לחיזוק חוסן אישי וקהילתי הוא הרחבת הנכסים החברתיים והמשאבים שיהיו זמינים לפרט ולקהילה בשעת משבר. חוסן של קהילה עשוי להיות גדול יותר מהחוסן של הפרטים שלה ובתי ספר יכולים למלא תפקיד משמעותי בטיפוח החוסן של המשפחות אותן הם משרתים באמצעות בניית קהילה סביב בית הספר. במיוחד עבור משפחות אלה, שחווית החיים היומיומית שלהם מאופיינת בחוסר יציבות וביטחון, בית הספר יכול להוות אי של יציבות על ידי שמירה על הקשרים החברתיים וחזרה מהירה לשגרה. ככל שבית הספר יטפח בשגרה את הקשרים בין המשפחות ויהווה מוקד לחיבור קהילתי, כך יגדיל את החוסן של התלמידים והמשפחות בשעת חירום. פרטנו את המשמעויות המעשיות של עקרונות אלה להלן, על פני ציר זמן.

■ בשגרה - לפני האסון

- **טיפול יחסי ארון ושותפות עם ההורים:** כדי שהמשפחות יוכלו לבטוח בצוות בית הספר ולהיתמך בו בעת צרה, על בית הספר ליצור שותפות אמיתית עם ההורים לטובת קידום כל התלמידים ולטפח קשרי קהילה טובים המבוססים על אמון עם כלל המשפחות. אמון ההורים באפקטיביות המענה שניתן להם מצד בית הספר בשגרה, יעודד אותם להיעזר בבית הספר בשעת חירום.
- **טיפול קהילתי:** מחקרים מראים שקהילות בעלות הון מחבר חזק, יכולות לקבל החלטות טובות יותר במשותף במהלך אסון ולהתאושש ממנו מהר יותר. במקרים רבים, בתי הספר המשרתים אוכלוסיות החיות בעוני ובהדרה הם אלה שמייצרים את הקהילה, שכן באופן טבעי הם יכולים לייצר קשרים בין המשפחות שאותן הם משרתים. בתי הספר צריכים לשאוף להיות עוגן של חיבורים עבור המשפחות ולכן, עליהם ליזום פעולות קהילתיות משותפות ולייצר הזדמנויות למפגשים קהילתיים שיאפשרו לחגוג ולהנכיח את המגוון, הנכסים והעושר הקהילתי.
- **היכרות מעמיקה והבנת צורכי הקהילה ונכסיה:** היכרות קרובה עם התלמידים, המשפחות וההתמודדויות שלהם בימי שגרה, תאפשר זיהוי צרכים מדויק מהיר יותר בעת חירום, והתאמה של המענים הנדרשים.
- **עיצוב תקשורת שוטפת ואמינה עם המשפחות:** הנגשת מידע אמין, בניית דרכי תקשורת אפקטיביות שיוצרות קירבה והתייחסות מכבדת לכל המשפחות, הן פעולות חיוניות להתנהלות השוטפת של בית הספר בימי שגרה וקריטיות על מנת שיוכל להתייבב לצד המשפחות בשעת חירום.
- **חיבור לרשתות התמיכה המקומיות והרשותיות:** טיפוח שוטף של הקשרים בין המשפחות לבין שירותים ומוסדות חברתיים בקהילה כמו מתנ"ס, תנועות נוער ומרכזי תרבות מגדיל את תחושת הנינוחות של הקהילה בממשק עם גופים אלו, הופך את הדמויות הפועלות בהם למוכרות וידידותיות וכך מרחיב את רשתות הקשרים שלה, כלומר, מעשיר את ההון החברתי (הון מגשר).
- **ביסוס קשר עם ארגוני החירום:** תשתיות בתי הספר המשרתים אוכלוסיות בעוני ובהדרה סובלות במקרים רבים מהזנחה וחוסר התאמה לצורכי הקהילה. לכן במסגרת ההיערכות לשעת חירום על בית הספר לפעול בימי שגרה ליצירת קשר עם ארגוני החירום במטרה להציף את הצרכים ולקדם מענים מותאמים ככל הניתן. ככל שקשרים אלו יבוססו בשגרה, ניתן יהיה להסתמך עליהם בשעת הצורך גם לטובת סיוע למשפחות והקהילה כולה (הון מקשר).

משרד החינוך

מישרים
להוגנות בחינוך

בשעת חירום - בזמן האסון

■ **יצירת קשר ואיתור צרכים:** הקשרים החברתיים המיידיים מאויימים בעת משבר ותלמידים ומשפחות עלולים למצוא את עצמם מנותקים או מסתגרים. הקשר השוטף של בתי הספר עם התלמידים והמשפחות הוא קריטי וחשוב לשמור עליו גם אם יש החלטה על הפסקת הלימודים. צוות בית הספר צריך לגלות יוזמה וליצור קשר עם התלמידים ועם ההורים על מנת לדאוג לשלומות שלהם, לשמוע מה המצוקות שעולות ולאתר מהר ככל האפשר את הצרכים שמתפתחים.

■ **מענה מיידית:** בשעת חירום יכולים בתי הספר לספק תגובה מיידית ולהוות מקור תמיכה עבור התלמידים ומשפחותיהם. איכות הקשר בין הצוות והקהילה הופך את בית הספר למוקד קהילתי מחבר שיכול לסייע בזיהוי מהיר של הצרכים הדחופים, לקבל את פני התלמידים ומשפחותיהם ולהוות מוקד בו מסופקים המענים בשעת חירום לצרכים בסיסיים - בין אם באמצעות משאבים בית ספריים ובין אם באמצעות מקורות חיצוניים. לבתי הספר יש את המתקנים הנדרשים לאחסון המענים ולאספקה שלהם ובהינתן אמון בין הקהילה לבתי הספר, המשפחות שסומכות על הצוות יגיעו בקלות יחסית לקבל עזרה בבתי הספר.

■ **הנגשת מידע:** היעדר גישה למשאבים טכנולוגיים פוגע ביכולת האוכלוסיה להיחשף למידע חיוני להתמודדות עם מצבי אסון. בית הספר יכול לתווך דרך ערוצי התקשורת שלו מידע יעיל וממוקד לסיוע בהתמודדות עם האסון ולקדם את היכולת של האוכלוסיה להגן על עצמה ועל רכושה. ככל שהצרכים הקהילתיים משתנים עם הזמן ולאורך ההתמודדות, על בתי הספר לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים, ולבחון כיצד יש להתאימם כדי להתחבר לקהילות שלהם ולעדכן אותן. בנוסף, מתוך היכרות עם מאפייני וצורכי הקהילה והרגישות התרבותית הייחודית שלה, בית הספר יכול להתייצב לצידה ולהתעקש מול המערכות, השירותים ואמצעי התקשורת השונים על הנגשת מידע גם מצידם.

■ **גישור למשאבים ומקורות תמיכה:** בגלל מעמדם המקצועי, בתי ספר יכולים לבקש ולקבל תמיכה ושירותים רחבים מבתי ספר אחרים, מארגונים קהילתיים, מארגוני צדקה ומגורמים רשותיים וממשלתיים. בתי ספר יכולים לעזור לקהילות לגשר על הפער בינן לבין קבוצות, קהילות ושירותים אחרים שאולי לא הרגישו בנוח ליצור עמם קשר ולשמש כמתווכים.

■ **שימור הפעילות הקהילתית:** במהלך התגובה לאסון וההחלמה ממנו עלול להתרחש שבר חברתי, שלאחריו יש לקהילות צורך להתאחד שוב ולהתחבר מחדש. בתי הספר יכולים לייצר הזדמנויות לפעילויות משותפות של התנדבות ומתן עזרה לאחרים, מקום להשתתף באירועים כולל אירועי אבל והנצחה, הרצאות או בידור והפגת מתח וכך יכולים לסייע לקהילה שלהם לשמור על קשר במהלך המשבר, להתחיל להכיר את הדרך שעברו ולהחלים לאחריו.

משרד החינוך

מישרים
להוגנות בחינוך

ההתאוששות - לאחר האסון

היערכות להרחבת משאבי הסיוע והתמיכה הבית ספריים: לרוב, לצוות בית הספר, קשרים ברשתות רוחביות ואנכיות מעבר לקהילות המקומיות שלהם ויכולתו להפעיל קשרים אלה לטובת קהילת בית הספר יכולה לכלול בין השאר: גיוס שירותים ותמיכה של גופים רשותיים וממשלתיים, תורמים, חשיפה בערוצי תקשורת ומתנדבים מיומנים. בנוסף, חשוב לשים לב לכך שלאחר אסונות משפחות נוספות שהיו קודם לכן קרובות לקו העוני, צפויות להידרדר ולהצטרף למעגל העוני. לכן, כדאי לפעול לאיתור מוקדם שלהן ולגיוס משאבים רשותיים, ממשלתיים ופילנתרופיים במטרה לתמוך ולמנוע הידרדרות נוספת.

דוגמה לחשיבה מחוץ לקופסה: לאחר הסגר הראשון בעקבות מגיפת הקורונה, שיעור התלמידים מהחברה הערבית שלא חזרו ללימודים היה גבוה בכל הארץ. מנהל בית ספר במגזר הבדואי מתאר כיצד התמודד בית הספר עם חוסר הנכונות של ההורים לשלוח את התלמידים לבית הספר לאחר הסגר:

"התלמידים לא חזרו לבית הספר. קיימנו ישיבת מורים כולל מנהלי השכבות ונציגי הארגון המלווה [מטעם מישרים]. במשך כמה מפגשים ניתחנו יחד את הסיבות לכך שהתלמידים לא מגיעים. אחר כך התחלנו לחשוב על אפשרויות לפתרונות. בהמשך, "הרחבנו את המעגל" ואספנו את כל המורים [לחשיבה משותפת על פתרונות]. אחר כך, התחלנו ליישם את הפתרונות: דיברנו עם אנשי דת מקומיים שיש להם השפעה באזור והם התחילו לעודד את החזרה של התלמידים דרך נאום התפילה של יום שישי. "במקביל, מורים שהשתתפו בפיצוח המשותף של האתגר, החלו לשלוח את ילדיהם לבית הספר והגבירו את האמון של ההורים האחרים בצעד זה. בנוסף, תאר המנהל, כיצד פנייה למנהיגים משפחתיים באופן אישי סייעה לעודד משפחות להחזיר את התלמידים לבית הספר. באמצעות מגוון פתרונות שהתבססו על היכרות טובה עם ההקשר המקומי, הצוות צמצם במהירות יחסית גבוהה את היעדרות התלמידים מבית הספר.

חזרה מהירה לשיגרה: התלמידים בבתי הספר המשרתים אוכלוסיות בעוני ובהדרה פגיעים יותר לאובדן ימי לימודים ולצבירת פערים לימודיים ומשפחותיהם צפויות לקצב התאוששות איטי יותר מהמספר. לכן, במיוחד בבתי ספר אלה צריך להיערך למענה מהיר ככל האפשר ולחזרה מהירה ככל שניתן לשיגרה. לצורך כך, על בתי הספר להציב לנגד עיניהם את צורכי הקהילה והחסמים שעשויים לעמוד בפני התלמידים ומשפחותיהם, ולחשוב מחוץ לקופסה על פתרונות יצירתיים ושימוש במשאבים קהילתיים כדי לפרוץ אותם. למשל, יצירת מסגרת שמרטפות בבית הספר לילדים צעירים על מנת למנוע היעדרות של מורים או של תלמידים שנדרשים לשמור על אחים צעירים כשהוריהם חוזרים לעבודה.

תמיכה רגשית בתלמידים: בחזרה לשגרה, על בתי הספר להבטיח שהילדים ירגישו בטוחים ומטופלים. במידת האפשר, יש לאפשר פתיחה של בתי הספר לביקור תלמידים על מנת

שיוכלו לראות שהם בטוחים ולתרגל עם הילדים מה עושים במקרה חירום בבית הספר. במידה שאי אפשר להגיע לבית הספר, חשוב ליזום באופן יצירתי יציאה של הצוותים אל התלמידים ומשפחותיהם. לתלמידים לוקח זמן לחזור לשגרה, יש להיעזר בגורמים המקצועיים כדי לתת מענה אינטנסיבי יותר למי שזקוקים לכך, ולקחת בחשבון שלאורך זמן יכולות המורות לספק תמיכה בצרכים הרגשיים של התלמידים דרך פעילויות שמזמנות שיח ושיתוף.

כמו בתחומים רבים נוספים, היכולת לתת מענה מקצועי ואפקטיבי לתלמידים ומשפחות החוות עוני והדרה חברתית, נשענת על רמת ההיכרות של הצוות החינוכי עם מאפייני המשפחות ובאמון שקיים בין הצוות החינוכי וההורים. יחד עם זאת, התמודדות עם מצבי חירום ואסונות מהווה הזדמנות משמעותית לייצר קירבה עם המשפחות ותגובה מהירה ויעילה יכולה לתרום לאין שעור לרמת האמון של ההורים בצוות בית הספר.